

הלכות תעניות, פרק ה, הלכות א-יב.

מבנה פרק ה: חמשת הצומות (א-ה), תשעה באב (ו-יא), זכר לחורבן (יב-יט).

❖ חמשת הצומות (א-ה)

א. יש שם ימים שכל ישראל מתענים בהם,

מפני הצרות שאירעו בהן,

כדי לעורר הלבבות,

ולפתוח דרכי התשובה;

ויהיה זה זיכרון למעשינו הרעים,

ומעשה אבותינו שהיה כמעשינו עתה –

עד שגרם להם ולנו אותן הצרות:

שבזכרון דברים אלו, נשוב להיטיב,

שנאמר "והתוודו את עוונם ואת עוון אבותם" (ויקרא כו, מ).

על פי שלא עבר עבירות [ואם כך, אפילו בתעניות ציבור הלא קבועות, כפי שנמנו בפרקים הקודמים, כי בתעניות הקבועות אם אינו צם הריהו עובר עבירה], אלא נבדל מעדת ישראל ואינו עושה מצוות בכללן ולא נכנס בצרתן ולא מתענה בתעניתן, אלא הולך בדרכו כאחד מגויי הארץ, וכאילו אינו מהן--אין לו חלק לעולם הבא" (תשובה גבויה) וראה באבל איי היבט נוסף של המושג. **כדי לעורר הלבבות ולפתוח דרכי התשובה –** וכמו בתחילת חטיבת הלכות אלו: "מצות עשה מן התורה לזעוק [=להתפלל]... על כל צרה שתבא על הציבור... ודבר זה, דרך מדרכי התשובה הוא: שבזמן שתבוא צרה ויזעקו לה ויריעו, יידעו הכול שבגלל מעשיהם הרעים הרע להן... וזה הוא שיגרום להם להסיר הצרה מעליהם" (א, א-ב). **נשוב להיטיב –** שאין אנו מתענים ובוכים על העבר כי "העבר אינו", אלא על ההווה: עלינו, על "מעשינו עתה" על מעלנו, פשעינו ומרדינו, ומתוך כך על צרותינו עתה, וזו מצות התשובה, שתכליתה הוא העתיד: "נשוב להיטיב". **שנאמר "והתוודו את-עוונם ואת-עון אבותם, במעלם אשר מעלו-בי, ואף, אשר-הלכו עמי בקרי. אף-אני, אלך עמם בקרי... או-אז יפגע, לבכם הערל, ואז, ירצו את-עונם. וזכרתי, את-בריתי..."** (ויקרא כו, מ-מב). ורבנו הביא את העיקר בתשובה, שהיא מצוות הוידוי (ראה תשובה א, א).

א. יש שם – יש במציאות, קיימים. המילה 'שם' מקורה בערבית¹ ורבנו השאילה לעברית. **שכל ישראל מתענים בהם –** במשפט זה טמונים שני נושאים:

(א) **תוקף החיוב:** חובה כדבר נדור שקבלו מאז אבותינו עליהם ואף מפורשים בקבלה (הלכה ד) ולא רשות או מנהג. "ויש מצוות אחרות שנתחדשו אחר מתן תורה, וקבעו אותן נביאים וחכמים ופשטו בכל ישראל--כגון מקרא מגילה, ונר חנוכה, ותענית תשעה באב..." (הקדמה למשנה תורה, מצות ב). והעובדה שפשטו בכל ישראל ולכן רוב הציבור יכול לעמוד בה – היא תוקף החיוב: "בית דין שגזרו גזירה, או התקינו תקנה, והנהיגו מנהג, ופשט כל הדבר בכל ישראל, ועמד אחריהם בית דין אחר, וביקש לבטל דברי הראשונים ולעקור אותה התקנה ואותה הגזירה ואותו המנהג--אינו יכול, עד שיהיה גדול מן הראשונים בחכמה ובמניין" (ממרים ב: ב, זאה-יאו). לענין תנאי תפוגת הצומות אלו ראה ביאור הלכה אחרונה.

(ב) **המשמעות הציבורית:** על מי שאינו מתענה עם הציבור נפסק: "ומהן חמישה דברים נועלין דרכי התשובה [אין ביד החוטא "מפתחות" לתשובה, אף שאין זה נמנע שישוב] בפני עושיהן; ואלו הן: (א) הפורש מן הציבור--לפי שבזמן שיעשו תשובה, לא יהיה עימהן ואינו זוכה עימהן בזכות עושיהן..." (תשובה ד, ב). ואף הריהו מכלל אלו שאין להם עולם הבא: "הפורש מדרכי ציבור: אף

ב. ואלו הן:

יום שלושה בתשרי –

שבו נהרג גדליה בן אחיקם,

ונכבת גחלת ישראל הנשארה,

וסיבב להתם גלותן;

ועשירי בטבת –

שבו סמך מלך בבל נבוכדנאצר הרשע על ירושלים,

והביאה במצור ובמצוק;

ושבעה עשר בתמוז, חמישה דברים אירעו בו –

נשתברו הלוחות,

ובטל התמיד מבית ראשון,

והובקעה ירושלים בחורבן שני,

ושרף אפוסטמוס הרשע ספר תורה,

והעמיד צלם בהיכל.

ולמחרתו, ביי"ז בתמוז כתוב: "וַיְהִי כַּאֲשֶׁר קָרַב אֶל-הַמַּחֲנֶה, וַיֵּרָא אֶת-הָעֵגֹל, וּמַחֲלֹת; וַיַּחַר-אֶף מִשָּׁה, וַיִּשְׁלַךְ מִיָּדוֹ אֶת-הַלְּחָת, וַיִּשְׂבֵּר אֹתָם, תַּחַת הַקֶּהַר" (שמות לב, יט). **ובטל התמיד** – קרבן התמיד, "מצות עשה להקריב שני כבשים עולות בכל יום, והם הנקראים תמידין – אחד בבוקר ואחד בין הערביים, שנאמר "שניים ליום, עולה תמיד" (במדבר כח, ג). " (תמידין ומוספין א:א). **והובקעה ירושלים בחורבן שני** – אבל בחורבן ראשון "בַּחֲדָשׁ הַרְבִּיעִי בַּתְּשַׁעָה לַחֲדָשׁ [תשעה בתמוז], הִבְקָעָה, הָעִיר" (ירמיהו לט, ג; נב, יז). **אפוסטמוס** – אחד המצביאים הרומים³. **בוטל התמיד...והעמיד צלם בהיכל** – כפי שכתוב: "וַיִּמְעַת הַיּוֹסֵר הַתְּמִיד, וְלָתֵת שְׁקוּן שִׁמְם [=לשון גנאי ושמוון או שזהו שם הצלם (דעת מקרא)]" (דניאל יב, יא). **צלם** – פסל. מדוע נקרא הפסל 'צלם', שמשמעותו 'מהות' ? "מפני שהמבוקש מהם עניינם [= כלומר שדרך הפסל ניתן לקבל את השפע הא-לוהי] שהם חושבים בהם, לא תבניתם ותוארם [שאין עובדים את תבנית הפסל ומראהו החיצוני, אלא את הרעיון שמאחוריו]; שלדמיונם, הפסל ופולחנו – הוא הקשר בינו לבין ה'. וזוהי מהות העבודה הזרה!" (מור"ג א:א, לו). **היכל** – המבנה המרכזי בבית המקדש: "ואלו הן הדברים שהן עיקר בבניין הבית [בית המקדש]: עושים בו קודש, וקודש הקודשים, ויהיה לפני הקודש מקום אחד והוא הנקרא אולם; ושלושתן נקראין היכל" (בית הבחירה א,ה).

ב. גדליה בן אחיקם – גדליה היה מופקד על שארית העם הנותר בארץ לאחר גלות נבוכדנצר עם חורבן בית ראשון, בה העם הוגלה לבבל (ראה מלכים ב כה, כב-כו. ירמיהו מ, ז-מא, ג). "וַיְהִי בַּחֲדָשׁ הַשְּׁבִיעִי [מניסן], כְּלוֹמֵר בַּחוֹדֶשׁ תַּשְׁרִי... וַיָּקָם יִשְׁמַעֵאל בֶּן-נְתַנְיָהּ ... וַיִּכּוּ אֶת-גְּדַלְיָהוּ בֶן-אַחִיקָם בֶּן-שָׁפָן בַּחֲרֵב--וַיָּמָת אֹתוֹ, אֲשֶׁר-הִפְקִיד מֶלֶךְ-בָּבֶל, בְּאַרְצָךְ" (ירמיהו מא, א-ב). וגדליהו נרצח בשל תאוות שלטון ובצע כסף [אין זה רצח על רקע אידיאולוגי-פוליטי]. **וסיבב להתם גלותן** – מות גדליהו הביא להתם [=להשלמת²] גלות כל העם (ראה מלכים ב כה, כו. ירמיהו מא, יז-יח). משפט זה הינו תוספת של רבנו והוא המשך הרעיון שמטרת הצום היא התשובה שבה תלויה הגאולה: "כל הנביאים, כולן ציוו על התשובה; ואין ישראל נגאלין, אלא בתשובה. וכבר הבטיחה תורה שסוף ישראל לעשות תשובה בסוף גלותן, ומיד הן נגאלין, שנאמר... " (תשובה ז, ה). וכפי שאמרו חכמים: "כלו כל הקיצין ואין הדבר תלוי אלא בתשובה ומעשים טובים" (בבלי, סנהדרין צז). **עשירי בטבת** – "וַיְהִי דָבָר-וַיְהִי אֵלַי בַּשָּׁנָה הַתְּשִׁיעִית, בַּחֲדָשׁ הָעֲשִׂירִי [מניסן], בְּעָשׂוֹר לַחֲדָשׁ, לֵאמֹר. בֶּן-אָדָם, בְּתוֹב- (בְּתָב-) לֵךְ אֶת-שֵׁם הַיּוֹם--אֶת-עָצֶם, הַיּוֹם הַזֶּה: סִמְךָ מֶלֶךְ-בָּבֶל אֶל-יְרוּשָׁלַם, בְּעָצֶם הַיּוֹם הַזֶּה" (יחזקאל כד, א-ב). **נשתברו הלוחות** – ביי"ז בתמוז, שהרי מתן תורה היה בו' בסיוון ומשה עלה בו' בסיוון להר סיני למשך ארבעים יום,

ג. ותשעה באב, חמישה דברים אירעו בו –

נגזר על ישראל במדבר שלא ייכנסו לארץ;

וחרב הבית בראשונה,

ובשנייה;

ונלכדה עיר גדולה ובית תור היה שמה והיו

בה אלפים ורבבות מישראל, והיה להם

מלך גדול ודימו כל ישראל וגדולי

החכמים שהוא המלך המשיח, ונפל ביד

גויים ונהרגו כולם, והייתה צרה גדולה

כמו חורבן המקדש;

ובו ביום המוכן לפורענות, חרש טורנוסרופוס

הרשע ממלכי אדום את ההיכל ואת סביביו, לקיים

"ציון שדה תיחרש" (ירמיהו כו, יח; מיכה ג, יב).

גיתשלייט ליצירה⁴, 69 לספירת הגויים (ועיין שמיטה י, [ד]). ועל משך התקופות מסכם רבנו "ארבע מאות שנה ועשר שנים, עמד בית ראשון. כיון שחרב הבית, בטל מניין זה, משבטלה הארץ. ונשארה הארץ חרבה, שבעים שנה; ונבנה בית שני, וארבע מאות ועשרים עמד" (שמיטה יג-ד [ג]). ונלכדה עיר גדולה – ומרד בר כוכבא נמשך ארבע שנים ונסתיים לערך בשנת גיתתצ"ה ליצירה⁵, 135 למנין הגויים. והיה להם מלך גדול – "...רבי עקיבה חכם גדול מחכמי משנה היה, והוא היה נושא כליו של בן כוזבא [יבר כוכבא"] המלך, והוא היה אומר עליו, שהוא המלך המשיח. ודימה הוא וכל חכמי דורו שהוא המלך המשיח, עד שנהרג בעוונות⁶; כיון שנהרג, נודע שאינו משיח..." (מלכים ומלחמות יא:ג). - כלומר הרבה מישראל (ב). ובו ביום המוכן לפורענות – "שמגלגלן זכות ליום זכאי וחובה ליום חייב" (בבלי, תענית כט). חרש טורנוסרופוס הרשע ממלכי אדום – הכינוי לנציב הרומי שמשל ביהודה בזמן מרד בר כוכבא והשתתף בדיכוי המרד באכזריות רבה⁷. את ההיכל ואת סביביו – לקיים "כה – אָמַר יְהוָה צְבָאוֹת, צִיּוֹן שְׂדֵה תִּחְרַשׁ וִירוּשָׁלַם עִיִּים תִּהְיֶה, וְהָר הַבַּיִת, לְבָמֹת יַעֲר" (ירמיהו כו, יח). בחרישת ההיכל ביקש לסמן אותו רשע את הריסתו המוחלטת.

ג. נגזר על ישראל במדבר שלא ייכנסו לארץ

– בעקבות פרשת המרגלים (במדבר יג-יד) בו הדור שיצא ממצרים לא יכנס לארץ: "אָמַר אֱלֹהִים, חִי-אֲנִי נְאֻם-ה', אִם-לֹא פָאָשׁר דִּבַּרְתֶּם בְּאָזְנֵי, בְּן, אֶעֱשֶׂה לָכֶם [מידה כנגד מידה]. בְּמִדְבַר הַזֶּה יִפְלוּ פְגָרֵיכֶם ... וּבְנֵיכֶם יִהְיוּ רַעִים בְּמִדְבַר, אֲרַבְעִים שָׁנָה, וְנִשְׂאֵו, אֶת-זְנוּתֵיכֶם – עַד-תֵּם פְּגָרֵיכֶם, בְּמִדְבַר" (במדבר יד, ג). וחרב הבית בראשונה – בשנת גיתשלייט ליצירה⁴, שנת 421 לספירת הגויים. "ויבחדש החמישי, בעשור לחדש, היא שנת תשע-עשרה שנה, למלך נבוכדראצר מלך-בבל, בא נבוכדראצן רב-טבחים, עמד לפני מלך-בבל, בירושלם. וישרף את-בית-ה', ואת-בית המלך; ואת כל-בתי ירושלם ואת-כל-בית הגדול, שרף באש. ואת-כל-חמות ירושלם, סביב, נתצו ... ומדלות העם ואת-יתר העם הנשארים בעיר, ואת-הנפלים אשר נפלו אל-מלך בבל, ואת, יתר האמון [=ההמון, העם] הגלה, נבוכדראצן רב-טבחים" (ירמיהו נבי, טו והשווה מלכים ב כה, ח-י). "בשבעה נכנסו נכרים להיכל, ואכלו וקלקלו בו שביעי שמיני, ותשיעי סמוך לחשכה הציתו בו את האור והיה דולק והולך כל היום כולו..." ורובו של היכל נשרף בעשירי, ונקבע הצום בהתחלת השריפה וכן היה בבית שני (בבלי, תענית כט). ובשנייה – בשנת

ד וארבעת ימי הצומות האלו –

הרי הן מפורשין בקבלה,

"צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי" (זכריה ח, ט):

צום הרביעי – זה שבעה עשר בתמוז, שהוא בחודש הרביעי;

וצום החמישי – זה תשעה באב, שהוא בחודש החמישי;

וצום השביעי – זה שלושה בתשרי, שהוא בחודש השביעי;

וצום העשירי – זה עשרה בטבת, שהוא בחודש העשירי.

שישה חודשים היו שלוחים יוצאין [להודיע על קידוש החודש]: ... ועל אב, מפני התענית... (קידוש החודש ג, ט) וזאת בין בזמן המקדש ובין שלא בזמן המקדש. **בקבלה** - משמעו כאן בדברי הנביאים והכתובים. **צום הרביעי** - שמנין החודשים מתחיל מניסן.

ד. הרי הן מפורשין בקבלה – כלומר מקור הצום מפורש בקבלה, אך תוקף חיובם כחובה כיום הוא קבלת כל ישראל (יד"פ). ובימי המקדש השני היה צומות אלו מסורים לרצונם "והיו מתענים תשעה באב אף על פי שהוא מסור לרצונם, משום שהוכפלו בו צרות" (פיה"מ"ש ראש השנה א, ג). ו"על

ה ונהגו כל ישראל בזמנים אלו,

להתענות בשלושה עשר באדר,

זכר לתענית שנתענו בימי המן,

שנאמר "דברי הצומות, וזעקתם" (אסתר ט, לא).

ואם חל שלושה עשר באדר להיות בשבת,

מקדימין ומתעניין בחמישי, שהוא אחד עשר.

אבל אחד מארבעה ימי הצומות שחל להיות בשבת,

דוחין אותו לאחר השבת;

חל להיות בערב שבת, מתעניין בערב שבת.

ובכל הצומות האלו,

אין מתריעין ולא מתפללין תפילת נעילה;

אבל קורין בתורה שחרית ומנחה ב"ויחל משה" (שמות לב, יא).

ובכולן אוכלים ושותין בלילה, חוץ מתשעה באב.

ועל-זרעם: דברי הצומות, וזעקתם" (אסתר ט, כט-לא). וזמן הגזרה "להשמיד להרג ולאבד את-כל-היהודים מנער ועד-זקן טף ונשים ביום אחד, בשלושה עשר לחודש שנים-עשר הוא-חדש אדר; ושללם, לבוז" (אסתר ג, יג). ואסתר קבעה בשעתו שלושה ימי תענית (שם ד, טז) בניסן, בעת קביעת הגזרה (שם ג, יב). **מקדימין ומתעניין בחמישי** – שהרי אי אפשר לאחר ליום ראשון משום שהוא פורים וכן ב"תענית אסתר" אין מתעניין בערב שבת מפני כבוד השבת. **אבל אחד מארבעה ימי הצומות שחל להיות בשבת, דוחין אותו לאחר השבת** –

ה. ונהגו כל ישראל בזמנים אלו להתענות בשלושה עשר באדר, זכר לתענית שנתענו בימי המן – כלומר שונה היא "תענית אסתר" משאר הצומות, ששאר הצומות הם "מפני הצרות שאירעו בהם" וזה "זכר לתעניות"; ולשון רבנו "נהגו ... בזמנים אלו" נראה שנתעצב למנהג כל ישראל בזמן הגלות בו האיום להשמדה מרחף כבימי אסתר ומרדכי. **שנאמר** – "ותכתב אסתר המלכה בת-אביחיל, ומרדכי היהודי את-כל-תקף... לקים את-ימי הפרים האלה בזמניהם, כאשר קים עליהם מרדכי היהודי ואסתר המלכה, וכאשר קימו על-נפשם,

משום שאין מקדימים את הפורענות (פיהמ"ש מגילה א,ג). **חל להיות בערב שבת, מתענין בערב שבת**⁸ – דוקא שזמנו הקבוע הוא בערב שבת, אבל בנדחה – אינו נקבע בערב שבת (מ"מ בשם גאונים) **אין מתריעין** – ראה א: א-ג. **ולא מתפללים תפילת נעילה** – ראה ביאור ד, יח. **אבל קורין בתורה שחרית ומנחה ב"ויחל משה"** (שמות לבי,א) – השלם הלכות קריאת התורה: "בתשעה באב, קורין בשחרית" כי תוליד בניס" (דברים ד,כח) ומפטירין "אסוף אסיפם" (ירמיהו ח,ג); ובמנחה, קורין "ויחל משה" (שמות לבי,א); כשאר ימי התעניות. ובשאר התעניות שאנו מתענין על מה

שאיננו לאבותינו, קורין בשחרית ומנחה: הראשון, קורא "ויחל" ארבעה פסוקים; וקורא השני והשלישי, מ"פסול לך" (שמות לד,א) עד "אשר אני, עושה עימך" (שמות לד,י) (תפלה יג,יח).⁹ "ואין מפטירין בנביא אלא בשבתות ובימים טובים וביום הכיפורים בלבד" (תפילה ב:יוד). והשלם לענין ברכות השחר: "כל ברכה מהן שלא נתחייב בה, אינו מברך אותה. כיצד: ... ביום הכיפורים ובתשעה באב, שאין שם רחיצה, אינו מברך על נטילת ידיים, ולא המעביר שינה מעיניו" (תפלה ז,ח-ט). וראה ביאור תפילת עננו בנספח. **ובכולן אוכלים ושותין בלילה** – ראה תנאים בביאור א, ח.

❖ **תשעה באב (ו-יא)**

ו משייכנס אב, ממעטין בשמחה.

ושבת שחל תשעה באב להיות בתוכה,

אסור לספר ולכבס וללבוש כלי מגוהץ,

אפילו כלי פשתן, עד שיעבור התענית;

ואפילו לכבס ולהניח לאחר התענית, אסור.

וכבר נהגו ישראל, שלא לאכול בשר בשבת זו,

ולא ייכנסו למרחץ, עד שיעבור התענית;

ויש מקומות שנהגו

לבטל השחיטה מראש החודש, עד התענית.

– אסור ללבוש, נראה אפילו בגד מכובס – אסור (מ"מ). **אפילו כלי פשתן** – תכונתם של בגדי פשתן היא מהירות קבלתן לכלוך, כך ש"מותר לכבסן במועד [חול המועד] מפני שהן צריכים כיבוס תמיד, אפילו נתכבסו ערב יום טוב" (שביתת יום טוב ז,כא) ולכן "כלי פשתן, אין בהן משום גיהוץ" (אבל ג,ד) ואין בתכונתן להתלכלך מהר דבר שיש בו כדי להקל בלבישתו מגוהץ¹¹. **וכבר נהגו ישראל, שלא לאכול בשר בשבת זו** – ומנהג זה לא פשט בכל ישראל¹², לפיכך לא כתב רבנו "כלי" כדרך שכתב במנהגים שנתפשטו (לדוגמא תפילה א,ו). **ולא ייכנסו למרחץ, עד שיעבור התענית, ויש מקומות שנהגו לבטל השחיטה מראש החודש, עד התענית** – אך נהגו לאכול בשר משומר (ב)¹³.

1. **משייכנס אב, ממעטין בשמחה** – אך לא לכל עניין: "מותר לאדם לישא [אישה] בכל יום חול, אפילו בתשעה באב, בין ביום, בין בלילה" (אישות י,ד). **ושבת שחל תשעה באב להיות בתוכה** – כלומר השבת (=השבעה) שחל בו תשעה באב, ממוצאי השבת שלפניה עד יום תשעה באב. **אסור לספר** – תספורת שיער ראשו ושיער זקנו. חוץ משיער המפריע לו באכילתו¹⁰. **ולכבס וללבוש כלי מגוהץ** – כלי (=בגד) מגוהץ. ופירוש 'כיבוס' הוא במים בלבד, ו'גיהוץ' – בחומרי כיבוס (ב). או ש'גיהוץ' הוא העברת אבן חלקה להחלקת הבגד (ערוך ערך גהץ). וללבוש בגד שאינו מגוהץ אך מכובס ושכיבסוהו שבוע לפני תשעה באב – יש מתירים (לח"מ, מארי אך כדעתו שכובס במים בלבד), ויש שאוסרים מתוך שבגד פשתן שאין בו גיהוץ

ז תשעה באב – לילו כיומו לכל דבר,

ואין אוכלין אלא מבעוד יום;

ובין השמשות שלו, אסור כיום הכיפורים.

ולא יאכל בשר ולא ישתה יין, בסעודה המפסיק בה;

אבל שותה הוא יין מגיתו

שיש לו שלושה ימים או פחות,

ואוכל בשר מליח

שיש לו שלושה ימים או יתר.

ולא יאכל שני תבשילין.

שלושה ימים או פחות – והוא "יין תוסס, והוא היין משעת דריכתו עד שלושה ימים" (ריצח ושמירת הנפש י"א, ט). ואיננו ראוי לשתיה, ובודאי שאין בו שמחה: "ואלו הן היינות הפסולין לגבי המזבח... ויין מגיתו שלא שהה ארבעים יום" (איסורי מזבח ו, ח טו). ואינו ראוי לשתיה: "יש מאכלות שהם רעים ביותר עד מאוד, וראוי לאדם שלא לאוכלן לעולם – כגון... והבשר המליח הישן, ויין מגיתו... הרי אלו לגוף, כמו סם המוות" (דעות ד, י"א טו). יין כזה אין ברכתו "בורא פרי הגפן" אלא שהכל: "הפת שע"פשה, והיין שהקרים [שהחל להחמיץ]... על כולן הוא מברך תחילה, שהכול. וכל שמברכין לפניו שהכול, מברכין לאחריו בורא נפשות רבות על כל מה שברא, חי העולמים" (ברכות ח, ח). **ואוכל בשר מליח** – בשר משומר במלח. **שיש לו שלושה ימים או יתר** – בנוסף על היותו מאכל רע, כנוצר, הרי גם קרבן שלמים הבא על שמחה (תגיגה א, ד). נאכל רק במשך שני ימים ולילה אחד, ומעבר לכך הריהו נותר ואסור באכילה (ראה תגיגה א, ד; מעשה הקרבנות י, תו). **ולא יאכל שני תבשילין** – כלומר שני מאכלים שנתבשלו כל אחד לבדו, אע"פ שחזר וערבן. אבל אם בשל שני מינים יחד – נקראין תבשיל אחד. ואם שני תבשילין של אותו סוג ירק – אסור (מ¹⁵).

ז. ובין השמשות – הגדרתו: "משתשקע החמה¹³ עד שייראו שלושה כוכבים בינוניים, הוא הזמן הנקרא בין השמשות בכל מקום; והוא ספק מן היום, ספק מן הלילה, ודנין בו להחמיר, בכל מקום" (שבת ה, ד). "ויצאו שלושה כוכבים אחר שקיעת החמה והוא כמו שלישי שעה" (תרומות ז, ב). **אסור כיום הכיפורים** – וביום הכיפורים יש תוספת מחכמים: "וצריך להוסיף מחול על קודש בכניסת וביציאתו [כלומר התוספת היא מבין השמשות]... כלומר התחל לצום ולהתענות, מערב תשעה הסמוך לעשירי; וכן ביציאה שוהה בעניוין, מעט מלילי אחד עשר סמוך לעשירי... נשים שאוכלות ושותות עד שחשיכה, והן אינן יודעות שמצוה להוסיף מחול על קודש [כלומר שהתוספת היא משעת העלמות החמה, כלומר בין השמשות] (ד"פ¹⁴) – אין ממחין בידן, שלא יבואו לעשות בזדון: שהרי אי אפשר שיהיה שוטר בבית כל אחד ואחד להזהיר נשיו; והנח להן שיהיו שוגגין, ואל יהיו מזידין. וכן כל הדומה לזה" (שביתת עשור א, י). ואע"פ שתשעה באב מחכמים – לא רצו חז"ל להקל בתוספתו, אע"פ שלא הזכיר רבנו כאן תוספת (מ, וראה כך בפי"מ"ש תעניות ד, ו). **ולא יאכל בשר ולא ישתה יין, בסעודה המפסיק אבל שותה הוא יין מגיתו שיש לו**

ח. במה דברים אמורים,

שאכל ערב תשעה באב אחר חצות;

אבל אם סעד קודם חצות –

אף על פי שהוא מפסיק בה, אוכל כל מה שירצה.

וערב תשעה באב שחל להיות בשבת –

אוכל ושותה כל צורכו,

ומעלה על שולחנו אפילו כסעודת שלמה;

וכן תשעה באב עצמו שחל להיות בשבת,

אינו מחסר כלום.

בלילה – מבדיל למחר, ומבדיל והולך עד סוף יום רביעי; אבל אינו מברך על האור, אלא בלילי מוצאי שבת בלבד” (שבת כט,ד). ואין מברכים על בשמים במוצאי שבת זה: “ולמה מברכים על הבשמים במוצאי שבת, מפני שהנפש דואבת ליציאת השבת, משמחין אותה ומיישבין אותה, בריח טוב” (שבת כט,ט), ובמוצאי שבת שהוא תשעה באב טעם זה אינו קיים. **אוכל ושותה כל צורכו, ומעלה על שולחנו אפילו כסעודת שלמה** – כנאמר: “ויהי לחם שלמה, ליום אחד, שלושים כור [כור הוא 10 איפות, ועשירית איפה היא כ 2,160 סמ"ק] סולת ושישים כור קמח. עשרה בקר בריאים, ועשרים בקר רעי [בקר של מרעה] ומאה צאן; לבד מאייל וצבי ויחמור וברבורים אבוסים” (מלכים א' ה,ב-ג). **וכן תשעה באב עצמו שחל להיות בשבת, אינו מחסר כלום** – אך גם אינו רשאי להוסיף. ואם תשעה באב חל בשבת – אין דין של “שבת שחל תשעה באב להיות בתוכה” (הלכה ו) או”ש.

ח. חצות – חצי היום. והיום הוא מעלות השחר עד לצאת שלושה כוכבים בינוניים. **וערב תשעה באב שחל להיות בשבת** – ותשעה באב חל ביום ראשון, שהוא במוצאי שבת, אין פושטים את בגדי השבת מבעוד יום, בדומה ל”אין מציעין את המיטות בשבת, כדי לישן עליהן למוצאי שבת” (שבת כג:ו). ההבדלה היא רק בתפילה (מארי בעי”פ): “מדברי סופרים...להבדיל על היין. ואף על פי שהבדיל בתפילה, צריך להבדיל על הכוס; ומאחר שיבדיל ויאמר בין קודש לחול, מותר לו לעשות מלאכה, אף על פי שלא הבדיל על הכוס” (שבת כט,ו). ויש מבדילים טרם צאת השבת עפ”י ההלכה: “יש לו לאדם [=יכול האדם] לקדש על הכוס ערב שבת מבעוד יום, אף על פי שלא נכנסה השבת; וכן מבדיל על הכוס מבעוד יום, אף על פי שעדיין היא שבת: שמצות זכירה לאומרה בין בשעת כניסתו ויציאתו, בין קודם לשעה זו במעט” (שבת כט,יא). ולפני קריאת מגילת איכה מברכים “בורא מאורי האש”, ובסוף הצום יבדילו על הכוס, שהרי “ואם לא הבדיל

ט זו היא מידת כל העם,

שאינן יכולין לסבול יותר מדי.

אבל חסידים הראשונים, כך היתה מידתן –

ערב תשעה באב מביאין לו לאדם לבדו פת חרבה במלח,

ושורה במים ויושב בין תנור לכיריים ואוכלה;

ושותה עליה קיתון של מים בדאגה ובשיממון ובכייה,

כמי שמתו מוטל לפניו.

וכזה ראוי לחכמים לעשות, או קרוב מזה;

ומימינו לא אכלנו ערב תשעה באב תבשיל,

אפילו תבשיל של עדשים, אלא אם כן היה בשבת.

תנור לכיריים – המקום הפחות מכובד שבבית, מקום פיח האש וזוהמת הבישול. ושותה עליה קיתון של מים - כלי שתיה כעין ספל גדול¹⁷. **בדאגה ובשיממון ובכייה, כמי שמתו מוטל לפניו** – “מי שמתו מוטל לפניו, אוכל בבית אחר; אין לו בית אחר, עושה מחיצה ואוכל; אין לו דבר לעשות מחיצה, מחזיר פניו ואוכל. ובין כך ובין כך, אינו מסב ואוכל, ולא אוכל בשר, ואינו שותה יין... ואינו מזמן, ואין מברכין עליו, ואין מזמנין עליו...” (אבל ד,ו). וכן “ולא

ט. זו היא מידת כל העם, שאינן יכולין לסבול יותר מדי. אבל חסידים הראשונים – “כל אדם שדעותיו כולם דעות בינוניות ממוצעות, נקרא חכם; ומי שהוא מדקדק על עצמו ביותר ויתרחק מדעה בינונית מעט לצד זה או לצד זה, נקרא חסיד” (דעות א, חדר-ה). **כך היתה מידתן – ערב תשעה באב מביאין לו לאדם לבדו** – כנאמר “ישב בדד וידום” (איכה ג, כח), שאין יושבים שלושה כדי שלא יצטרפו לזימון¹⁶. **פת חרבה במלח, ושורה במים ויושב בין**

לאדם שלא לאכול מהן אלא מעט ואחר ימים הרבה, ולא ירגיל עצמו להיות מזונו מהם או לאוכלן עם מזונו תמיד – כגון...הפול והעדשים... כל אלו מאכלים רעים הם...הפול והעדשים בלבד – אין ראוי לאוכלן, לא בימות החמה ולא בימות הגשמים" (דעות ד, יב-ג).
אלא אם כן היה בשבת - מפני כבוד השבת (מ).

ינחמנו [אסור לאדם לנחם את חברו] בשעה שמתו מוטל לפניו, מפני שהוא בהול עד שייקבר" (דעות ה, יב).
וכזה ראוי לחכמים לעשות, או קרוב מזה; ומימינו לא אכלנו ערב תשעה באב תבשיל, אפילו תבשיל של עדשים – שהוא מאכל אבלים, ואף מאכל גרוע הוא: "ויש מאכלות שהן רעים, אבל אינם כמו הראשונות לרוע; לפיכך ראוי

י עוברות ומניקות, מתענות ומשלימות בתשעה באב.

ואסור ברחיצה בין בחמין בין בצונן,

ואפילו להושיט אצבעו במים;

ואסור בסיכה של תענוג,

ובנעילת הסנדל,

ובתשמיש המיטה – כיום הכיפורים.

ומקום שנהגו לעשות בו מלאכה, עושין;

ומקום שנהגו שלא לעשות בו מלאכה, אינן עושין.

ובכל מקום, תלמידי חכמים בטילין בו;

ואמרו חכמים שכל העושה בו מלאכה, אינו רואה סימן ברכה.

ובתשעה באב, שאין שם רחיצה, אינו מברך על נטילת ידיים, ולא המעביר שינה מעיניו" (תפלה ז, ח-ז). **ואסור בסיכה של תענוג** – ההדגשה "של תענוג" וכמו בתעניות אמצעיות: "ואסורין בסיכה; ואם להעביר את הזוהמה, מותר" (תענית ג, ד) וכמו באבילות "ואם להעביר את הזוהמה, מותר" (אבל ה, ד) ולא כמו בכיפור¹⁸. **ובנעילת הסנדל** – אך אם נועל סנדל שאינו של עור, מברך "שעשה לי כל צרכי". **ובתשמיש המיטה – כיום הכיפורים** – ראה שביתת עשור אה, וראה שם כל פרק ג. **ובכל מקום, תלמידי חכמים בטילין בו; ואמרו חכמים שכל העושה בו מלאכה, אינו רואה סימן ברכה** - באותו שכר שהשתכר במלאכה שעשה באיסור¹⁹.

י. **עוברות ומניקות** - ראה הגדרתן בביאור א, ח ובאופן הנהגתם בשאר צומות שאינן חייבות בהן ראה ג, ה. **מתענות ומשלימות** – עד תום הצום. **בתשעה באב. ואסור ברחיצה...** – השווה הלכות אבל, בדברים שהאבל אסור בהן ביום הראשון מן התורה, ובשאר שבעת ימי האבל מדבריהם. ויש הבדלים לפיכך השהו דין תשעה באב לכיפורים (יד"ט). **ואסור ברחיצה בין בחמין בין בצונן, ואפילו להושיט אצבעו במים** - אינו כולל טבילת מצוה: "וכל חייבי טבילות טובלין כדרך, בין בתשעה באב בין ביום הכיפורים" (שביתת עשור ג, ב), ולגבי ברכות השחר: "וכל ברכה מהן שלא נתחייב בה, אינו מברך אותה. כיצד: ... הלך יחף, אינו מברך שעשה לי כל צרכי. ביום הכיפורים

יא תלמידי חכמים, אין נותנין זה לזה שלום בתשעה באב,

אלא יושבים דווים נאנחים, כאבילים;

ואם נתן להם עם הארץ שלום,

מחזירים לו בשפה רפה וכובד ראש.

ואסור לקרות בתשעה באב בתורה או בנביאים או בכתובים,

ובמשנה ובהלכות ובתלמוד ובהגדות;

ואינו קורא אלא באיוב, ובקינות, ובדברים הרעים שבירמיה.

ותינוקות של בית רבן, בטילין בו.

ומקצת חכמים, נוהגין שלא להניח בו תפילין בראש.

– עשה לו כדי שיחיה, וחיי בעלי חכמה ומבקשיה בלא תלמוד כמיתה חשובה" (רעזח א,ה)20. ואינו קורא אלא באיוב, ובקינות, ובדברים הרעים שבירמיה. ותינוקות של בית רבן - תלמידים. "הבן – משייולד עד שיהיה בן שלוש עשרה שנה – נקרא קטן, ונקרא תינוק" (אישות ב,יא¹). **בטילין בו.** ומקצת חכמים – אף בדורו של רבנו, הרמב"ם. **נוהגין שלא להניח בו תפילין בראש** – שהדבר תלוי במחלוקת גאונים²¹ (יד"ס).

יא. תלמידי חכמים, אין נותנין זה לזה שלום בתשעה באב, אלא יושבים דווים נאנחים, כאבילים – השווה ג:ח. "כנזופין וכמנודין למקום". ואם נתן להם עם הארץ שלום, מחזירים לו בשפה רפה וכובד ראש – ראה ג,ח. ואסור לקרות בתשעה באב בתורה או בנביאים או בכתובים, ובמשנה ובהלכות ובתלמוד ובהגדות – שקריאתם היא שמחה "פיקודי ה' ישרים – משמחי לב" (תהילים יט,ט), והרי "תלמיד שגלה לערי מקלט, מגלין רבו עימו: שנאמר "וחי"

מקורות ברכת רחם בתשעה באב:

כח:טו,כו) ונבואת הפורענות של ירמיה: "ונתתי את-הָאֲנָשִׁים, הַעֲבָרִים אֶת-בְּרַתִּי, אֲשֶׁר לֹא-הִקִּימוּ אֶת-דְּבָרֵי הַבְּרִית... ונתתי אותם בְּיַד אֲיִבֵיהֶם, וּבְיַד מִבְקָשֵׁי נַפְשָׁם; וְהִיתָה נִבְלָתָם לְמֵאֲכָל, לְעוֹף הַשָּׁמַיִם וּלְבְהֵמַת הָאָרֶץ... הֲנִי מְצַוֶּה נְאֻם-ה', וְהַשְׁבַּתִּים אֶל-הָעִיר הַזֹּאת וְנִלְחַמוּ עָלֶיהָ, וּלְכַדוּהָ, וּשְׂרָפָהּ בָּאֵשׁ; וְאֶת-עַרְי יְהוּדָה אֲתֵן שְׂמָמָה, מֵאִין יָשֵׁב" (ירמיה לד,ז-יז; כב ועוד מקומות). **על כן ציון במרר תבכה, וירושלים תיתן קולה: ליבי ליבי על חלליהם, מעיי מעיי על הרוגיהם** – כלשון הכתוב "מעיי מעיי אחולה (אחילה) קירות לבי, המה-לי לבי – לא אחרש, כי קול שופר שמעתי (שמעת) נפשי, תרועת מלחמה. שָׁבַר עַל-שָׁבַר נִקְרָא, כִּי שִׁדְדָה כָּל-הָאָרֶץ" (ירמיה ד,יט-כ). **ראה ה' והביטה** – כפי הביטוי הנזכר במגילת איכה: "רָאָה ה' וְהִבִּיטָהּ, כִּי הִיטִי זֹלָלָה [=שפלה]" (איכה א:יא; ב,ג). **ורחם שוממותיה ונחמה – כי אתה ה' באש יסדתה, ובאש אתה עתיד לבנותה: ככתוב** – בנבואת זכריה: "פְּרוֹזֹת תִּשָּׁב יְרוּשָׁלַם, מֵרֵב אָדָם וּבְהֵמָה בְּתוֹכָהּ. וְאָנִי אֶהְיֶה-לָּהּ נְאֻם-יְהוָה, חוֹמַת אֵשׁ סָבִיב; וּלְכַבֹּד, אֶהְיֶה בְּתוֹכָהּ" (זכריה ב,ח). **ברוך אתה ה', בונה ירושלים** (סדר כג).

"בתשעה באב, מברך ברכת ארבע עשרה בנוסח זה:

רחם ה' אלוהינו, עלינו, ועל ישראל עמך, ועל ירושלים עירך: העיר האבילה החרבה – כלשון נחמיה המבקש מהמלך לעלות לארץ: "מדוע לא-ירעו פני, אֲשֶׁר הָעִיר בֵּית-קְבָרוֹת אֲבֹתַי חֲרָבָה, וּשְׁעָרֶיהָ, אֲבָלוּ בָאֵשׁ" (נחמיה ב,ג). ויש מפרשים חרבה = ללא שלטון ישראל (בי). **השוממה, הנתונה ביד זרים, היושבת וראש לה חפוי** – על דרך הכתוב בודד המלך עת ברח מאבשלום בנו: "וְדוּד עָלָה בְּמַעְלָה הַיְיִתִים עָלָה וּבֹכָה, וְרָאָשׁ לֹו חֲפוּי, וְהוּא, הַלֵּךְ יַחַף" (שמואל-ב טו,ל). **כאישה עקרה שלא ילדה** – ציון העזובה מבניה נמשלה לאישה עקרה שאין לה בנים, כלשון הכתוב האמור במשא הנחמה לעם ישראל: "כִּנְי עֲקָרָה, לֹא יִלְדָה" (ישעיהו נד,א). **ויבלעה לגיונים, וירשוה עובדי פסילים; וייתנו נבלת עבדיך, מאכל לעוף השמיים ולבהמת הארץ** – להזכיר פסוקי התוכחה "וְהִיָּה, אִם-לֹא תִשְׁמַע בְּקוֹל יְהוָה אֱלֹהֶיךָ, לְשֹׁמֵר לַעֲשׂוֹת אֶת-כָּל-מִצְוֹתָיו וְחֻקֹּתָיו, אֲשֶׁר אֲנִי מְצַוֶּךָ הַיּוֹם...וְהִיתָה נִבְלַתְךָ לְמֵאֲכָל, לְכָל-עוֹף הַשָּׁמַיִם וּלְבְהֵמַת הָאָרֶץ; וְאִין, מִחֲרִיד [אין מי שיפריע את החיות האלו מלאכול את נבלת העם]" (דברים

¹ לשון. בדומה לאנגלית: there is.

² לשון. ראה דניאל ט,כד "להתם חטאת".

³ לשון. כינוי ביונית לאדם שנולד לאחר מות אביו. שטיינזלץ תענית כו,ב.

- ⁴**תולדות.** ראה המניין שמונים יהודי תימן בתשעה באב לגלותם, סידור שיח ירושלים א, שצב. והשוה שמיטין ויובלות י (וראה יד"פ שם). ספרי המחקר הנפוצים היום מציינים את שנת 586 ו 70 לחורבן ראשון ושני, בהתאמה. ראה "אטלס כרטא לתקופת בית שני המשנה והתלמוד".
- ⁵**תולדות.** ראה "אטלס כרטא לתקופת בית שני המשנה והתלמוד" עמ' 83.
- ⁶**השקפה.** לדעת מארי בהקדמה לספר שופטים, ב על גרסת הדפוס "ומת בעוון הדור" שדבר זה זר לשיטת רבנו, ש"אין מיתה בלא חטא ולא יסורים בלא עוון".
- ⁷**לשון.** ביוני Tineius Rufus (טיניאוס רופוס), תרגומו של הנציב העריץ. בתלמוד מסופר שניהל ויכוחים עם רבי עקיבה ובסוף צוה להמיתו ביסורים. שטיינזלץ בתענית כט, א.
- ⁸**מנהג.** מארי א, ז אות טז: "ומנהגו שמאחרין את התפילה מעט [של ליל שבת שבדרך כלל היו מתפללים אותה בערב שבת לפני צאת הכוכבים] כדי שיצאו מבית הכנסת אחר תפילת ערבית עם צאת הכוכבים ונמצא שהשלימו, ואין הדבר ניכר שהם מענים בשבת". וכאן: "נוהגים היינו לאחר מעט את התחלת התפילה, קוראים שיר השירים וחמשת המזמורים כנהוג, מניחים תפילין וקוראים בתורה 'ויחלי', מתפללים מנחה, חולצין תפילין ומתחילין קבלת שבת כנהוג".
- ⁹**הלכה.** כדי שיהיה אפשר להוציא ספר תורה לקריאה, מספר המתענים בקהל צריך להיות לפחות ששה, אלא אם כן היה זה ביום שני או חמישי שקוראים בתורה ממילא – אזי ניתן להסתפק בפחות ויקראו ב"ויחלי" במקום בפרשת השבוע. (ה' חננאל סרי, מפי מארי).
- ¹⁰**הלכה.** ה' חננאל סרי בשם מארי. ¹¹ומותר ללבוש הבגד זמן מה בשבוע שלפני כן, או להציעו תחתיו בשעה ששוכב על מיטתו, ובכך יחשב למשומש ולא למגוהץ (מכובס ונקי), ואפילו בשבת יכול לעשות כן ואין בכך בעיה של הכנה מקודש לחול (ה' חננאל סרי בשם מארי).
- ¹²**מנהג.** מארי: "ומנהגו בתימן שלא לאכול בשר רק בסעודה המפסקת כפי הדין... וללבוש בגד מכובס הואיל וצבע בגדי חול שם אינו ראוי לשבת, לכן נהגו שבעל הבגד מציעו תחתיו בשבת כדי שביום ראשון לא יקרא בגד מכובס, ולענין מרחץ אין לדבר על מנהג תימן כי כל ימות השנה לא נפתחו המרחצאות אלא ביום חמישי ושישי, כך שבשאר ימות השבוע התרחצו בבית".
- ¹³**מושג.** עפ"י מארי שקיעת החמה – היא צאת כוכב אחד או שנים לאחר הסתרות החמה, וראה נספת חלקי היממה.
- ¹⁴מארי מפרש שהתוספת היא מעט סמוך להעלמות החמה (ראה שבת ד, ג, אות י).
- ¹⁵**מנהג.** מארי: "וכיון שנוהגים שם [בתימן] לאכול לחם פתות מבושל בחמאה וביצים, והכל נקרא תבשיל אחד, והיו נוהגים לקנח סעודתם בפרוסה טבולה ביחלבה, היו מזהירים שלא תהיה היחלבה רתוחה כדי שלא יהיו שני תבשילין, אלא בלתי רתוחה".
- ¹⁶**מנהג.** מארי "וכך הוא מנהגינו. "ואין מגישים את האוכל על השולחן אלא על הטבלה "פתר" ברצפה".
- ¹⁷שטיינזלץ, תענית ל, א. מיוונת.
- ¹⁸**הלכה.** ראה פרשנים שהביא מארי. ובע"פ אמר מארי (ה' חננאל סרי) ממה שהשווה רבנו את עינוי תשעה באב ליום הכיפורים, נראה שיש כאן להקפיד, כשאפשר, על שיעורי האכילה בהתייעצות עם רופא.
- ¹⁹מארי בשביתת יום טוב ח, טז [ז], אות לו.
- ²⁰**מנהג.** מארי: "ומנהגינו לקרוא בליל תשעה באב לאחר כל הסדר פתיחתא דאיכה רבתי. ולמחרת לאחר גמר התפלה וסדר הקינות ואיכה, קוראים כל ספר איוב, וסבי זצ"ל הנהיג לקרוא איוב עם תרגום רס"ג ופירושו בערב, וקריאתו נמשכה עד שעת המנחה. כך שרוב הציבור לא יצאו מבית הכנסת כל היום. ואם גמרו לפני זמן המנחה ממשכים באיכה רבתי. כן מנהגינו לומר פסוקי הנחמות הקצרים אחר תפילת שחרית, והארוכים אחר תפילת מנחה. ואין בכך איסור כי אינם כדברי תורה שהם משמחי לב, אדרבה כאשר מזכירים הנחמות והיאך צריך להיות מצבינו - זוכרים ומשווים את המצב שאנו נמצאים בו עתה בעוונות, אשר מקום מקדשינו בשבי צר ואין לאל ידינו, ובכך חשים בכל תוקף את הבריא עמיקתא [הבור העמוק] שאנו נמצאים במעמקיה, ודלא כהגהות מיימוניות ... ומה שכתב מהרי"ץ המנהג בכאן שלא לברך על הציצית- הוא מנהג שנתחדש קרוב לזמנו ולא נזכר בתכלאלים העתיקים".
- ²¹**מנהג.** מארי: ומנהג תימן שלא להניח בשחרית לא של יד ולא של ראש, אך במנחה מניחים שניהם בברכה. כן מתעטפים בציצית גם בשחרית גם במנחה בברכה.